

Александра Фостиков

Истраживач-сарадник, Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II, Београд
aleks.fostikov@gmail.com

КОВАЧКИ ЗАНАТ НА ТЛУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ*

This paper is a contribution to the study of the blacksmith's craft, in terms of processing iron in the territory of medieval Serbian states. Besides description, definition, differentiation and the status of this profession, attention was paid to the classification and identification of place names, as a valuable source for the research of this craft.

Кључне речи: *ковач, занат, Србија, средњи век, топоними, историјска географија.*

Key words: *blacksmith, craft, Serbia, Middle Ages, toponyms, historical geography.*

Ковач (**КОВАЉЪ, КОВАРЪ, КОВАЧЪ**)¹, јунак не само словенске, већ и светске традиције, познавалац тајних знања, врач и представник божији (*ковач божији*),² представља једног од најстаријих занатлија који професионално производи за тржиште. Назив његовог занимања постаје и синоним за

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029) и *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14–15. век)* (Ев. бр. 177010), и представља део истраживачког рада у оквиру израде докторске тезе, под насловом: *Занатство у средњовековној Србији.*

¹ Осим назива за занат и занатлију, и као основа антропонима и топонима, термини ковач (срп. и хрв. *ковач*, чеш. *kováč*, слвц. *kováč* 'кузнец', цслов. *ковачъ* 'faber (ferrarius)', срп-слов. *вѣтръ*) и ковати, користе се и апстрактно, када указују на чињеницу да је неко мудар, благоразуман, *хитар* (упореди хитрац) или лукав (коварство/лукавство, превара), али и као ознака за искусног занатлију уопште, који се у Русији називао и **ХЪТРОКОВНЕЦ**. Miklosich 18621–865, 113, 294–295; Рибакoв 1948, 484–486; Трубачев 2008, т. 3, 714–717; Skok 1972, 171–172. Видети и даље.

² Иванов, Топоров 1974, 159–164; Ковач, у: *Словенска митологија*, 271–272 (Петрухин, В. Ј). У хришћанској визији, као ковач представљен је Адам, у десној руци му је чекић,

производног занатлију уопште, човека извезбаног и вичног занату (лат. *homo faber*, нем. *der Schmied*, енгл. *smith*). Ипак, док у немачком, енглеском и финском језику, у процесу формирања и диференцијације, занати добијају имена на основу речи **ковач** (нем. *Schmied: Steinschmied* – клесар, *Tuchschmied* – сукнар, *Schuhschmied* – шустер (обућар), енгл. *smith: goldsmith* – златар, *swordsmith* – мачар, фин. *seppa: kingsepp* – обућар), таква појава у домаћим средњовековним изворима није позната.³ Да називи нису увек били верно примењени или да им се функција променила сведоче примери тзв. батиауриа (*aurifabri*), који не представљају коваче злата, већ условно речено технологе, који су хемијским путем одвајали злато од сребра у пликом, златоносном сребру.⁴

Док ковачем у најширем смислу В. Микољи сматра занатлију који обликује било какав тврд материјал, ударцима датог оруђа по њему, П. Скок термин *ковати* сужава на обраду гвожђа, и других метала чекићем.⁵ У прилог Микољијевом мишљењу ишла би терминологија рада. И у старословенском, као и у источногерманским и старим западногерманским дијалектима, једна иста реч могла се односити на обрађиваче дрвета али и камена. Назив *гвожђе* јавља се у вези са обрадом дрвета, где се односи на дрвени клин, или ексер, а означава и врсту шумског планинског покривача, коришћеног за грађевински материјал и производњу угља. Касније постаје синоним и за сам назив овог метала (*железо*), нпр. гвожђе за израду клинова и поједине производе, ексере или велика рударска длета (**ГВОЗДА**, лат. *ferramenta, staronem*).⁶ О вези ковачког заната и обраде камена сведоче натписи на надгробницима, у којима се наводи ковач као израђивач, често у комбинацији са глаголом *сећи* (нпр. *сече ковач*), као и израз *сећи жрнов*, који се јавља у руском као: *ковати жрнов*. Док Ш. Бешлагих, на основу проучавања стећака (надгробника), сматра да су се иста лица бавила и клесарским и ковачким занатом и да су често сама правила неопходни алат, Б. А. Рибакон издваја израђивача жрвњева као специјализованог занатлију, који има неопходни ковачки, као и алат за обраду камена. Поједини ковачи, вероватно су се бавили и резањем камена, а каква је заиста

а у левој клешта са парчетом метала, које држи на наковњу, док Ева држи ручке мехова. Каждан 1960, 194.

³ У то време глагол *ковати* се бележи у вези са објектом или именом метала, нпр. *ковати динаре, сребро, ципеле (укуцавати ђон)*. Даничић (1863), 459–460; РМС 1990, 762. О називима метала: Лома 2003, 1331–48.

⁴ Са тим звањем спомињу се Радоња и Новак у Трепчи 1424. Храбак 1990, 213.

⁵ *Ковати – бити (чекићем, маљем), тући, ударати, резати, сећи, пренесено зн.> стварати, чинити производити – *fabricare*. Трубочев 2008, 724; Иванов, Топоров 1974, 159–164; Skok 1972, 171–172; СРНГ 14, 27; СРА XI–XVII 7, 213–214; Mikolji 1969, 30.

⁶ Шиц 1994, 69–70; Трубочев 2008, 724,753; Mrgić 2010, 89.

била подела између клесара стећака или жрвњева и ковача, није познато, као ни однос ковач – клесар : диак – писар на камену.⁷ Временом звање ковача почиње да се односи прво на обрађивача метала уопште, а затим на обрађивача гвожђа, при чему постаје и синоним за поткивача (ковач, *плочар*, поткивач).⁸

РАЗВОЈ, УСПОН И ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА КОВАЧКОГ ЗАНАТА

Иако су вештина обраде метала и ковачки занат били познати још старим Словенима, о чему сведоче општесловенски називи за занатска занимања и називи појединог оруђа рада, сматра се да је на развој овог заната германски утицај био изразит у време ближих контаката словенских и германских племена у периоду Сеобе народа. Потом су током развијеног средњег века од Саса (Саксонаца) преузете нове технике и технологија експлатације и обраде руда, што је посебно разматрано у домаћој и иностраној историографији.⁹ Технолошки успон, пораст потражње и шира примена гвожђа, условили су пораст производње. Томе у прилог могао би да сведочи и назив *мерно надо*, поменут у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Душана. Као мерна јединица *надо* је означавало гвожђе отопљено у једном цугу (тзв. меко гвожђе обложено челиком), које је било тежине око 20 кг, или мање. Касније се раскивало на две половине, *близнице*, ради лакшег транспорта и даље обраде. Назив *надо* такође се јавља и у Босни као назив за *челик* (перс.).¹⁰

Нова металуршка и технолошка знања довела су и до усавршавања и оруђа и оружја, што је утицало и на друге сфере живота, развој занимања и заната, као и на додатну диференцијацију ковачке професије. Бројне алатке добијају металне обрube, а делови некад израђивани од дрвета, сада се раде од гвожђа, што им повећава снагу, отпорност и проширује примену. На висок ниво уздиже се и производња мачева, копаља, лукова, стрела, штитова, шлемова, оклопа (*брња*) и буздована (*бата*).¹¹ Као посебно важне чињенице у том процесу напретка металургије истичу се употреба водене снаге, као главног покретача механичких машина, великих

⁷ Bešlagić 2004, 102–103; Рибакoв 1948, 422.

⁸ Каждан 1960, 198; Марковић 1985, 22 чл. 16. За назив *поткивач*, видети н. 3.

⁹ Mikołji 1969, 30, 35–39; Мркобрад–Дурлић 1995, 83–87; ССР (према регистру); Ковачевић–Којић 2007 (према регистру); Трубачев 2008, 700 и даље; Radvan 2010 (према регистру).

¹⁰ Мишић – Суботин–Голубовић 2003, 138–139; Mikołji 1969, 43–44; уп. Симић 1988, 56–58.

¹¹ Манојловић Николић 2010, на више места; Шкриванић 1957, 295–300; Веселиновић 1995, 196.

мехова за контролу ватре у топиноцама и великог чекића за ударање кованог гвожђа у самоковима, затим изградња нових врста пећи, успон производње челика, и увођење потковица у свакодневни живот.¹²

Из ковачке професије прво се одвајају обрађивачи племенитих метала, међу којима се по називу истичу златари, као и група обрађивача осталих обојених метала, попут бакра. Сасвим је извесно да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено су и ковнице, пошто је техника ковања спадала у златарске технике. Ипак, уметничка обрада метала захтевала је, осим познавања техника обраде, и познавање извлачења руде и издвајања жице, као и прављење нијела и емајла, додатних смеса при обради.¹³ Поред тога, као засебна се издваја металургија гвожђа, јер је у основи захтевала другачија знања, како је то образложио Ваноћо Биранћуго у свом делу о металургији (1540). Она се потом разгранала у нове подструкте.¹⁴ На тлу средњовековне Србије произвођен је и челик, о чему сведоче помени близнице и близне у топонимији.¹⁵

О производњи и обради гвожђа нема пуно података у писаним изворима, а да је сматрано важним, сведоче даровнице владара и властеле манастирима, у којима се прилажу топионице гвожђа, њихови производи и ковачи. Тако се у повељама помињу рудници гвожђа и/или топионице у Глухој Васи (Глухавица) код Новог Пазара, у Алтину код манастира Дечани (припада самом манастиру) и на Трстеној, на падинама Копаоника код Косовске Митровице (припада манастиру Св. Арханђела код Призрена). Иако су познати и они у Треччи, Плани и Остатији на извору Студенице, као и на планини Голији, о обимној производњи сведоче углавном бројни материјални остаци производње сачувани на терену.¹⁶ Због опште оскудности извора остаје непознато у којој мери су гвожђе одређених карактеристика или челик били заступљени у унутрашњој или спољној трговини. Судаћи према материјалним остацима, гвожђе обрађивано у долини Студенице било је погодно за производњу оружја, а оно у околини Плана је због процента никла погодовало изради рударског оруђа, ради чега су вероватно и Дубровчани долазили и боравили у селу Ковачи поред Плана. Челик у плочама и полугама истиче се као крајњи циљ у уговору

¹² Mikolji 1969, 30, 42, 45, 65; Мишић 2007, 132–138. О раду самокова: Симић 1988, 42–50.

¹³ Даничић 1863, 459–460; *Ново Брдо*, 189 (Зечевић, Е.). О обради бакра и котларима у Дубровнику: Roller 1951, 55, 107–108; Lučić 1979, 55.

¹⁴ Бирингућо 1540, 369.

¹⁵ Мишић – Суботин–Голубовић 2003, 1381–39. Видети даље н. 63.

¹⁶ ССР, 373–8, 44 (Ђук, Р.); Simić 1975 а, б, в; Исти 1988, 637–40 и даље; Мишић 2007, 134–135.

о закупу ковачких радионица и механичких машина за обраду у месту Жеравице.¹⁷

Док о трговини ковачким производима понешто сазнајемо из сачуваних закона, неки од њих се као трговачки артикли спомињу и у тестаментима. Тако се осим потковица, чије су цене биле нормиране, спомињу и гвоздене полуге, производи од гвожђа, казани, гвожђе за лемеше, ексери, а у радњама дубровачких трговаца, попут оне Марина Весеоковића у Босни, налазе се седла, штитови и лукови, као и бројне игле (чак 1.000 комада).¹⁸ На који начин су они доспевали на трг, односно да ли су их доносили и излагали сами ковачи, или су их углавном препродавали трговци, није ближе познато, али се може претпоставити да су их и занатлије и трговци излагали.

Мада се сматра да се гвожђе ретко извозило услед његове релативно мале вредности у односу на трошкове и потешкоће копненог транспорта, треба имати у виду да производи од гвожђа и нису били баш јефтини, као и да је због значаја и употребе у ратне сврхе његов извоз вероватно био ограничен унутрашњим и потребама владара.¹⁹ О развоју и квалитету металургије и обраде гвожђа у средњовековној Србији сведоче писани и материјални извори, а посредно и велика диференцијација ковачке струке, нарочито у градовима и у оквиру већих радионица, као што је то био случај у другим средњовековним срединама. Као *добри мајстори*, у заробљеништву код Тимура, задржани су након Ангорске битке и двојица израђивача коване коњске опреме, Мартин Шљемано(в) и Ниноје (Богдул).²⁰

Тачну границу између појединих ковачких струка, посебно оних које се накнадно развијају, није лако успоставити. Средином 15. века у Лондону се налазило 14 врста ковача, у које Ј. Гедс убраја: ножаре, оклопаре, часовничаре, произвођаче амова и запрежне опреме, произвођаче мамуза, произвођаче жице, игларе, произвођаче ексера, браваре, оне који су полирали оклопе и друго, као и гвожђаре за које дозвољава могућност да су у питању и трговци гвожђем, док у вези са последња три назива (ковачи, ковачи гвожђа, поткивачи) истиче да је разлика нејасна.²¹ Иако је

¹⁷ Simić 19756, 2; Ђ. Тошић 2006, 144 н.10.

¹⁸ Марковић 1985, 22 чл. 16; D. Војанић 1974,38, 48, 58. Vukanović 1998, 19, 25; ССР, 137 (Ковачевић-Којић Д.).

¹⁹ ССР, 47 (Ћук, Р), 121 (Ковачевић-Којић Д.) и даље на више места. У појединачним случајевима гвожђе и производи од истог су извожени, посредством Дубровчана, па тако и потковице и ексери, у Млетке 1316. Шкриванић 1957, 297. Цуњак 1998, 163.

²⁰ Мандић 1928, 402; Грковић 1981, 94, 96–99. У градским ковачницама на територији некадашњег СССР-а, нађена су разноврснија оруђа ковача, него у сеоским срединама, што према Б. А. Рибакосу говори о вишем нивоу ковачког заната у граду. Рибакос 1948, 212 и даље.

²¹ Geddes 1991, 182. Видети и н. 14.

место обитавања и рада утицало на врсту производа, па су тако ковачи на селу недопуњавали локалне потребе, углавном по питању пољопривредног оруђа, а у рударским центрима радили на производњи рударског алата, ово није било правило. Упркос чињеници да је производња усмерена потребама, налази оруђа и разних предмета упућују на чињеницу да је све производе често правио један мајстор, посебно у сеоској средини, или иста радионица. Тако су испред ковачнице Сталаћа, која се у основи бавила производњом оружја и опреме за ратнике и њихове коње, сем стрела у самој ковачници, нађена и два српа и један косир, који сведоче да се овде према потреби израђивало и поправљало и пољопривредно оруђе, као и други предмети.²² Такође, и поред специјализације, назив ковач је остао у паралелној употреби са именима појединих ковачких струка као синоним. Често се у изворима бележи само ковач, без ближе ознаке, али се дешава и да се исто лице јавља и као ковач и као нрп. мачар, било у изворима, било у народној традицији, па тако: Новак ковач, Новак мачар (*ser Novacus spatarius*), ковач мачева.²³

У научној литератури се за основну поделу обично узима подела унутар обрађивача гвожђа, на оружарску и остале струке, при чему се у оружарство убрајају занати који подразумевају и познавања обраде других материјала: штитари, лукари, стрелари, тулари, мачари, оклопари, а средином 15. века и мајстори за топове. У вези са оклопарима, можда би се Дукин помен *црних челичних оклопа* које је носила српска коњица односио на рад домаћих мајстора.²⁴

Као посебна се издваја и вештина ливења, која највећи домет достиже у ливењу посебно великих предмета, попут звона или поменутих топова, као и уметничка обрада гвожђа и часовничарство, о којима скоро да нема података. Док се као звоноливци у 15. веку јављају домаћи мајстори, а звона се лију у манастирским радионицама и већим градовима, ливци топова су углавном странци или из приморских градова.²⁵ Једини помен везан за израду часовника, потиче из руског летописа у којем се наводи да је први сат на Кремљу израдио монах Лазар Хиландарац, Србин родом из Призрена, 1404, који се јавља са описом „занатлија и уметник“.²⁶ Осим

²² Каждан 1960, 192. Откривени су и окови за дрвена ведрa. Минић-Вукадин-Ђорђевић 1975, 191–192; Минић-Вукадин 2007, 51.

²³ Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90. Ковијанић, Стјепчевић 1957, 141–151, 1831–91.

²⁴ Динић 1934, 83–85; Оружари, Оружије, у: ЛССВ, 474–477 (Лемајић, Н.); Веселиновић 1995, 195–197; ССР, 1391–40 (Ковачевић-Којић Д.); Николић 2008, 2832–84.

²⁵ Звоно, Металургија, у: ЛССВ, 232–233 (Б. Радојковић), 402 (С. Ђирковић)

²⁶ Делови сатова били су од гвожђа. Geddes 1991, 178–180; *Олеке*, 23 (Ђирковић, С.); Тошић-Тадић 2004.

звања ковача и оних везаних за наведене струке, као посебна занимања се у изворима јављају и: *бравар*, израђивач брава и кључева, израђивачи коњске коване опреме, односно коњских оклопа, а можда и потковица и мамуза, *гвоздар*, за кога се сматра да је можда ковао металне клинове, а према заступљености налаза ножева и игала, изгледа да су била одвојена и занимања *ножара* и *иглара*. Није сигурно да ли се овде могу убројати и произвођачи металног посуђа, *кондирар* и *крчалија*, чији међусобни однос није јасан, као што није познато од ког су га метала правили.²⁷

Као последња остаје диференцијација између *ковача* и *поткивача*, на чију је поделу утицао успон производње потковица, о којој сведоче како увођење назива *плочар* (поткивач) тако и дажбина у складу са потребом – годишње давање одређеног броја коњских потковица. Да ли су ова два занимања била одвојена у средњем веку, и ако јесу, када и у којој мери, нема података. Тако се у Светоарханђеловској повељи (1348), посебно наводе два ковача, а посебно лица (исто двојица), без навођења назива професије, која су била дужна да манастиру дају 40 коњских плоча годишње. У члану 16, Законика деспота Стефана (1412), који говори о овом давању, као израђивач плоча и давалац дажбине наводи се ковач.²⁸ Интересантно је приметити, да је у Сталаћу сама ковачница смештена у два објекта са пећима, један до другог, а простор између њих такође је коришћен за рад. Један је објекат, судећи према налазима, служио за поправку потковица и ситније поправке.²⁹

Да је разлика постојала и у самом звању ковача, и да се оно односило и на прерађиваче и на обрађиваче гвожђа, податке пружа Светоарханђеловска повеља, у којој се посебно наводе ковачи са *колом*, земљом и гором, који су били дужни да производе *надо* и *близницу*, а посебно ковачи који се пак спомињу без тачно описане обавезе. Треба појаснити да *коло* *гвоздено* са *ковачима*, за разлику од кола гвозденог са рударима, представља комплетно постројење за добијање и прераду гвожђа. У турским законима из 1488, јавља се и *ковач руднички*, који је поправљао рударске алате и радио за потребе рудника. Сем ових, јавља се и звање *ковач урочни* (ковачи *оурочњни*) у

²⁷ Ковачевић-Којић 2007, 375 н. 29; Занати, у: ЛССВ, 214–217 (Ђирковић, С.). Видети и н. 20, 21. Занимање иглара потврђује и топонимија, нпр. Игларево, Игларево студенац. Ивић-Грковић 1976, 305. О налазима ножева: Брмболић 1987; Манојловић Николић 2010.

²⁸ Б. Марковић 1985, 22, чл. 16; Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139; Михаљчић 2006, 177. Један од витража катедрале Нотр Дам у Паризу (12. век), приказује рад ковача кроз три слике: убацивање угља у пећ, ковање у радионици и поткивање коња, а у ковачки алат, спадао је и стругач за копита. Whatling, Bay 37 (Typological Passion), 01, 02, 03. О алату, видети даље.

²⁹ Ту су нађени ситнозрна пшеница и просо. Минић-Вукадин 2007, 51.

Светостефанској (Бањској) повељи, које се у литератури преводи као *ковач уговорни*, а за које није ближе познато порекло назива³⁰

Као посебно питање истиче се и веза ковача и *угљара*, посведочена у писаним изворима и топонимији. Тако *дрвари*, према Законику деспота Стефана, тргују и тзв. ковачким товаром, који се свакако по саставу и квалитету, судећи по два и по пута већој цени, битно разликовао од товара дрва или вреће *доброг* угља. Често се топоним Угљари налази у близини топонима, у вези са прерадом гвожђа, и то местом радње, попут Ковачи, Кузмин, Вигњишта. Да ли је ова веза и у српским средњовековним земљама била условљена чињеницом да су поједини ковачи, сами производили угљак за своје потребе или бар учествовали у организацији његове производње, као у другим државама, нема директних података³¹

УЛОГА И СТАТУС КОВАЧА

Значај ковача у средњем веку одређује чињеница да је његов рад првенствено као произвођача оруђа и оружја неопходан за рад осталих занатлија и других занимања, као и за војну службу. Колико је оруђе било важно, било пољопривредно или рударско, сведоче високе цене самих алата, али и казни за њихову крађу. Као део оружарске или вештине обраде метала ковачка вештина убрајала се у тзв. седам механичких вештина (*artes mechanicae*), а њену нужност истиче и Бирингућо, који је сматрао да рад ковача гвожђа као кориснији треба да има примат над радом златара.³² Ипак, чињеница да је сеча шума за потребе ковача, као и обраду метала, била део свакодневнице, а да се дешавало и да гар и пепео заврше у оближњој реци, говори да рад ковача тог времена није утицао само на развој, већ и на екологију свог времена.³³

Овај веома распрострањен занат био је претежно у рукама домаћег становништва, о чему посредно говори и чињеница да се у латинским

³⁰ Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139; Р. Михаљчић 2006, 177; Симић 1988, 43; Vukanović 1998, 59. Михаљчић 2006, 38, 146. Како се са истим епитетом јављају се и *коњуси урочни* (*конјуси оуручъни*) у тзв. другој дечанској повељи, може се претпоставити, да су на уговор, радиле и друге групе занимања. Милојевић 1880, 43, 117.

³¹ Марковић 1985, 22 чл. 17; Simić 1975в, 69; Мишић, 2006, 13 н. 19; Јашовић 2010, 14–15. Случајеви ковача који су и угљари познати су у Енглеској у 13. веку, а повезаност ова два занимања истакнута је и на поменутом витражу у Нотр Даму. Birelli 1969, 98. Видети н. 28. Приликом даровања топиноца гвожђа манастирима, обично се дарује и потребна шума за производњу горива. Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139.

³² Biringuccio 1540, 374; Whitney 1990; Geddes 1991, 167; Веселиновић 1995, 156, 166, 175, 191–195; Spaħo 1913, 187; Благојевић 2007, 113–116.

³³ Пецикоза 2007, 199.

актима домаће провенијенције уводи управо реч ковач (*couaze*), транскрипцијом, али без превода. У појединим случајевима као представници ковачког заната јављају се и странци, иако није сигурно да ли се они јављају као занатлије или као трговци. Мада се само мањи број ковача спомиње поименично, своје место ковач налази свуда, при владарским резиденцијама, на селу (у оквиру манастирских и световних властелинства, владарских и властeosких), у граду и околини, на тргу, а са успоном рударства, и у рударским насељима. Могло би се претпоставити да је скоро свако село имало свог ковача, судећи барем према попису области Бранковића из 1455, по ком је број ковача (59) премашивао број осталих занатлија (57) у постојећих 48 села и заселака. Бројност ковача у односу на друге занате истиче се и у књизи Михаила Лукаревића, према којој их је скоро подједнако било у самом граду и околним селима.³⁴

Присуство ковача на владарском и на властeosком поседу доводи се у везу са производњом оружја које је било неопходно за њихову статусну обавезу да оружјем штите своје поданике. Као и владар, и његови феудалци, војни обвезници, имали су своје занатлије за израду оружја, као и за ковану коњску опрему, у складу са законом по коме су сами опремали властити одред.³⁵ Да су због значаја производње, обрађивачи гвожђа првобитно били подложни владару, а посебно они који су радили у његовом добијању, речито сведоче писани извори. Тако Милутин, прилаже гвоздено коло у Глухој Васи (*коло цело*, са рударима и дохоцима), са одредбом да се од истог исплаћују владарски дохоци цркви Бањске, а касније, у другој Дечанској хрисовуљи, из Глухе Васи дарује се и Дечански манастир са 50 нади гвожђа. Цар Душан 1353. даје манастиру у Призрену гвоздено коло са годишњим дохотком од 70 мерних нада, дајући му и гору Раванштицу, односно право на шуму, неопходну за ватрену снагу, а деспот Ђурађ Бранковић даје светогорском манастиру Св. Павла село Трnavу са колом, а потврђује и раније даровано село Патеи са колом (првобитно Патеиколо). Са успоном властеле шире се и њихове ингеренције, па је тако у селу Каменици на Руднику и челник Радич имао своје коло, чије приходе поклања 1430. кастамонитском манастиру на Св. Гори, као и Св. Георгију у Враћевшници. Интересантно је приметити и да је сопствени самоков према попису из 1476–77. имао и врховни кнез Влаха, Малуга син Николе.³⁶

³⁴ Милојевић 1880, 55, 69, 92, 96, 97; Новаковић 1965, 59; Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Храбак 1990, 207; ССР, 35; Ковачевић-Којић 2007, 372, 374; Милутиновић 1991–1992, 236; Мишић 2007, 139–142. Видети и н. 57.

³⁵ Веселиновић 1995, 195. Исти тренд запажен је и у другим феудалним државама. Рибак 1948, 491.

³⁶ Новаковић 1912, 530, 5485–49; Шкриванић 1973, 136; Simić 1975, 69; Ивић–Грковић 1976, 133, 267; Михаљчић 2006, 148; Мишић 2007, 139–140.

Статус ковача био је на манастирским властелинствима исти као и код других зависних мајстора, а занат и његове тајне преносили су се са оца на сина. Осим аграрних послова и давања различитих трибута, имали су и поједине радне обавезе, свакако примерене свом занату, а владару, односно манастиру, давали су у десетак у сопственим производима. Исто-времено, у оквиру града се ковачким занатом бавило и више чланова исте породице, нпр. браћа, а њихова давања такође су била бар делом изражена у ковачким производима.³⁷ Иако су имали различита права, а често и обавезе, коваче различите провенијенције и правног статуса издвајала је њихова неопходност, па се не ретко у изворима при набрајању наводе први међу осталима, често се и прилажу од стране владара, њихов алат и производи су стандардизовани, цене израђевина у појединим случајевима су нормиране, а право продаје појединих ставки, попут рударског алата, ограничено је. Значај рада ових занатлија очит је не само током мирно-допских периода већ и у ратним условима – они су чинили и важан део помоћних војних одреда, заједно са мајсторима других струка.³⁸

Судећи према законима суседних држава, као и по каснијем, турском закону, који је у себе инкорпорирао тековине рударског законодавстава, ковач је уживао посебан статус и заштиту. Тако према старом хрватском тзв. Каставском закону, из времена пре 15. века, а важећем и за област рудника гвожђа Горског котара, крађа у пећници или ковачници била је висока, 25 млетачких златника, или смрт, а према Пољичком статуту из 15. века, ковач је имао предност у млину (чл. 81). Иако сличне одредбе нису познате у српском законодавству, нормирање цене тзв. ковачког товара говори у прилог чињеници да су и у оквиру средњовековне Србије ковачи имали извесну заштиту.³⁹

Као и друге градске, слободне занатлије, и ковачи из градова су имали право слободе кретања, што је утицало на промену места боравка, па се у центрима, нпр. Новом Брду, налазе и ковачи из других насеља и градова, док појединци одлазе и ван земље. Према ретким вестима, и ковачи из околних села су долазили у град, из различитих потреба, па и ради кре-

³⁷ У појединим случајевима долазило је и до удруживања на линији таст-зет. Михаљчић 2006, 142, 143, 145, 146, 152, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 163; Mikolji 1969, 44; Динић 1957, 39, 47, 66, 77, 81; Марковић 1985, 22 чл. 16; Ковачевић-Којић 2007, 372; Веселиновић 1995, 196–197. Обавезе занатлија разматрао је М. Благојевић 2004, 200–212, а о наслеђивању и промени статуса, као и преласку у слој сокалника и обрнуто, писао је В. Тријић 2002–2003, 3–28. О статусу мајстора и : Радојковић 1953, 10; Ненадовић 2003, 36.

³⁸ Радојчић 1962, 56, 74; Марковић 1985, 22–23 чл. 16, 23, 52; Веселиновић 1995, 156, 161–162; Михаљчић 2006, 146, 148, 152, 156, 161, 177. Цене потковица су биле нормиране и у Фиренци. Staley 1906, 310; Vukanović 1998, 19, 25.

³⁹ Mikolji 1969, 64; Марковић 1985, 22 чл. 17.

дитирања, а том приликом су вероватно продавали и своје производе.⁴⁰ Материјални статус им је вероватно зависио од правног, а појединци се истичу, као и у другим професијама. Тако се јављају ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који их узимају у закуп. Зараде ковача су зависиле од више фактора, нпр. статуса, али свакако су биле повезане и са ценом рада, која је на цену производа утицала као и цена утрошеног материјала. Према каснијим турским законима за Плану и Запланину (1488), ковач руднички није примао плату, већ су му по проналаску руде, припадала два дела по окну од могућих 68 делова, док му је у оквиру турског закона за рудник Беласицу, из исте, 1488. године, припадао само један део (1/68).⁴¹

Сачувани изворни материјал не допушта да се детаљније разматра организација ковача, али се према аналогiji са другим срединама може претпоставити да су и у средњовековним српским градовима ковачи били окупљени у еснафе (гилде, удружења и братовштине, корпорације), засноване на одређеним принципима, са протомајстором на челу. У Котору се ковачи налазе и у братовштини Св. Духа, заједно са другим занатлијама и грађанима, и живе и раде у ковачкој четврти, у Дубровнику постоји братовштина ковача и котлара, док се у Фиренци ковачи налазе у гилди која је изгледа окупљала и обрађиваче бакра.⁴²

КОВАЧНИЦА – РАДНО МЕСТО КОВАЧА И ЊЕГОВО ОРУЂЕ

Зависно од места боравка, ковачи су пословали, у оквиру локалне радионице или насеља. Владарске ковачнице у Србији, Босни и у другим државама, бар у почетку, налазиле су се близу двора или у оквиру дворског комплекса, нпр. оне у Бобовцу. Са успоном рударства, читава насеља али и појединачне радионице и топионице, граде се што ближе руднику ради јефтинијег и бржег транспорта. За њихово подизање бирају се места са довољно шуме, због дрвне грађе и прављења угља, и са приступом текућој води (река, поток), неопходној за рад механичких мехова и самокова. По

⁴⁰ Тако ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију. Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Ковачевић-Којић 2007, 379; *Ново Брдо*, 48 (Јовановић, В. С.).

⁴¹ Vukanović 1998, 59; Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138-139; Тошић 2006, 141-149. Однос рада и материјала био је у пропорцији $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$ у случају два најраспрострањенија пољопривредна оруђа, мотике и косира. Благојевић 2004, 23, 29, Мишић 2007, 142.

⁴² ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); Staley 1906, 305-315; Roller 1951, 95; Антовић 1993, без стране. На груписање обрађивача метала и то оружарске струке можда указује налаз довратника нађеног у простору капије бр. 1 на јужном бедуу Смедерева, на коме су уклесани мач, штит, буздован и копље, по узору на примерке из 15. века. Цуњак 1998, 88.

правилу, рудници су имали сопствену индустрију гвожђа, а самокови и пећи за топљење често су чинили јединствено постројење.⁴³ Градске ковачнице су смештане су што ближе бунару, због потребе за водом, али и зиду или капији, како би се у случају пожара, ватра лакше обуздала. Тако се огњиште за обраду метала налазило уз бедем у манастиру Св. Арханђела код Призрена, а ковачница у Сталаћу у непосредној близини бунара, уз стару капију малог града. У Крушевцу се ковачница налазила у близини куле са двоструким бедемом и помоћним улазом, а где се налазила ковачница у Новом Брду није познато.⁴⁴ Осим ових условно речено сталних, јављају се и привремена ковачка огњишта, која се у касном средњем веку повезују и са доласком Цигана и њиховим укључивањем у обраду метала за локалне потребе.⁴⁵

Без обзира на локални размештај, главно место обитавања ковача је његова ковачница, односно огњиште или пећ. Ковачи и грнчари су, у почетку, користили исте пећи, зване грн (гърњ), а касније су пећи ковача постале више, у складу са потребама обраде метала (данас тзв. високе пећи).⁴⁶ Према неким проценама, једна озбиљнија радионица могла је да задовољи занатске потребе становништа са простора од око 10 до 15 км, што отприлике одговара радијусу самог насеља, посебно градског.⁴⁷ Ознаке (жигови) ковачких радионица нису ближе познате, као ни чињеница да ли је тај жиг био одраз њихове припадности одређеном граду или личности. Као што је у средњовековној Босни приликом болања сребра ударан владарски жиг, тако је у средњовековној Русији жиг кнеза стављан је и на израђевине његових радионица.⁴⁸

Главна оруђа ковача – чекић (**ГВОЗДИЧАКЪ**), дуга клешта и наковањ, били су и симболи његовог заната. На познатом надгробном споменику Новака ковача у Котору, који је према народној традицији, исковао

⁴³ Mikolji 1969, 44; Birelli 1969, 99; Simić 1975a, 79; Симић 1988, 38–41, 44; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.), 57 (Ђирковић, С.).

⁴⁴ Ковачница у Сталаћу првобитно се изгледа налазила на територији великог града. Минић-Вукадин-Ђорђевић 1975, 191–192; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); М. Ковачевић 1980, 14–24 сл. 1; Минић-Вукадин 2007, 52; Милинковић 1996.

⁴⁵ Цигани чергари су своје пећи на отвореном обично користили сезонски, ради преправке, поправке или израде појединих предмета за локално становништво, као и оруђа за потребе ковања. Пецикоза 2007, 199–200. Какав је био њихов статус и на који начин су практиковали овај занат у време српске државе није познато. Касније, у време османске власти, учествовали су и у обради гвожђа, па и у изради оружја. Миљковић-Бојанић, 147.

⁴⁶ Симић 1988, 25–35; Трубачев 2008, 694–695, 711.

⁴⁷ Робаков 1948, 484; Мргић-Радојчић 2002, 179–180.

⁴⁸ Цветковић 2009, 237–246; Робаков 1948, 492–494; ССР, 108–110 (Ковачевић-Којић Д.). О обележјима ковница новца: Иванишевић 2001, на више места.

сабљу Марка Краљевића, приказани су чекић и наковањ. Што су чекић и наковањ били мањи, служили су за финију обраду, а као најмањи издвајају се златарски. У остали алат и прибор спадали су и: *секач* за сечење, длета *пробојци* (**пробониц**) за прављење рупа у бронзаном и гвозденим лиму или неком металу, обично потковицама, а постојао је и *стругач* за припрему коњских копита. Пробојац је као клин коришћен и за обраду камена и дрвета. У основни алат и прибор спадали су и *турпија*, *тоцило* (кружни брус на ротирајућој осовини, на ручни или на ножни погон) и *мех* за контролисање снаге ватре. Постојала је и стега за метал, као и маказе за сечење лима. Златарски алат је у основи био умањено ковачко оруђе од чекића до наковња, а постојали су и и „*калупи за ливење, ливачки прибор, бронзане матрице за отискивање*“. Своју примену златарски прибор је имао и у ковницама новца.⁴⁹

ТРАГОВИ КОВАЧКОГ ЗАНАТА У ТОПОНОМАСТИЦИ

Делатност ковача, неопходна за производњу оруђа, оружја и других бројних предмета свакодневнице, условила је широку заступљеност тог занимања на територији средњовековних српских земаља, о чему сведоче и имена као посебна група извора, било лична било географска, тзв. антропоними и топоними. Док имена сведоче не само о раширености заната већ и о његовом магијском статусу,⁵⁰ рана презимена добијана су по имену оца (патронимици), али и по његовој професији, па су деривати од ковач, ковати, заступљени у оба случаја (ковач, Ковач, Ковачевић као Ковач, син ковача), а дешавало се и да презиме буде дато према месту порекла. Као еквивалент одређеном занимању, презиме настаје у средњем веку, када се често занат, као и статус, наслеђују, а како је ковач био неопходан *сваком селу*, презиме по овој професији постаје једно од најзаступљенијих. Како су презимена или надимци давани да би боље дефинисали дату личност, она представљају специфичност на датом микропростору, у смислу идентификације поједине особе у односу на остале.⁵¹ Управо та чињеница

⁴⁹ Каждан 1960, 192–193; Брмболић 1987; Bezić Božanić 1999, 239 (са изворима и литературом о Новаку ковачу); Цуњак 2001; Bešlagić 2004, 102–103; Манојловић Николић 2010. О називима оруђа: Трубачев 2008, 746–762.

⁵⁰ Значење имена као део магије или религије било је у складу са дотичним веровањима. Као она посредно везана за ковачки занат, или непосредно везивањем за култ огња и грома, или за обраду метала позната су и: Вигањ, Гвозден, Златислав, Сребренка, а можда и Жарило, као и веома раширено Ковач, које се јавља и у босанској властелској породици Дињичића (војвода Ковач Дињичић). Динић 1957, 48, 52; Исти 2003, 49–4495; Šimunović 2009, 152.

⁵¹ Презиме Ковач/Ковачевић је међу најзаступљенијим презименима не само на тлу Србије већ и на Балкану, као и шире (Smith у Британији и САД, Кузнецов у Русији, Ковар

сведочи да је ковачко занимање сматрано изузетно важним, док учесталост самог презимена сведочи о великом броју ковача уопште, а вероватно и о популарности самог занимања.

Топоними пак, као географски називи, могу се посматрати као посебна скупина извора. Њихова имена углавном су постојана и нису склона честим променама, па остају углавном иста чак и када сам локалитет престане да осликава стари назив услед промене изгледа или намене. Стога, иако данас није увек јасно у каквој се корелацији налазе неко место и његов назив, неоспорно је да је она некада постојала и била очигледна у време настанка имена (*nomen est omen*).⁵² Неки су топоними потврђени и у писаним изворима, неки само материјалним остацима, док највећи део чине они називи за које је једина потврда име само по себи, а чак и тада представљају одраз реалности и свакодневнице управо оних који су их и именовали. Стога представљају драгоцене и релевантне историјске чињенице, а њихово сагледавање у времену и простору додатни је увид у људске активности и схватања, при чему анализа ових имена пружа и могућност за поимање живота обичног човека, који је често и њихов творац.⁵³

Међу бројним и различитим поделама топонима истичу се као посебна група они који су настали у вези са животом и радом човека, илуструјући социолошке, верске и привредне односе, у овом случају топоними везани за круг занимања или тзв. *nomina professionalia*. Иако ова имена настају веома рано у оквиру сеоске привреде, свој пуни процват заправо доживљавају у касном средњем веку, што се доводи у везу са успоном трговине и занатства, као и специјализацијом и груписањем занатлија у близини тргова, годишњих сајмова и рудника. Ковачи код Плана, центар обраде гвожђа у области Копаоника, настали су вероватно окупљањем ко-

у Чешкој, Ковал у Словачкој, Фереро у Италији, итд.). Да презиме, као и топоним, указује и на етничку припадност досељеног становништва, сведочи и чињеница о раширености овог презимена у Мађарској, до чега долази услед сеоба након пропасти српске средњовековне државе; за хрватска презимена уп. Šimunović 2009, 168, 171. Скупина презимена према занимањима, као и занатима, иначе представља уобичајну појаву. Бележи се и у Дечанској повељи. Милојевић 1880, 91; Šimunović 2009, 171; Brozović Rončević 2004, 161–170.

⁵² У вези са коришћењем топонима на овим просторима јављају се препреке попут непознавања прецизне терминологије рада, питања убикације и преименовања, као и дисконтинуитет становништва. Услед тога, гробље понекад постаје воћњак, а материјални налази често бивају у том процесу девастирани. Фостиков (у штампи). О топонимији као историјском извору: Луčić 1976–1977, 73–74; Ковачевић-Кojiћ 2007, 356; Мишић 2001, 27–36; Томовић 2003, 7–17; Вушковић 2006; Фостиков 2007, 242–243.

⁵³ Да су имена *поуздан поклад пучког поимања стварности*, истиче Šimunović 2009, 21.

вача у близини прапишта (испиралишта) злата (речног), да би са порастом потребе за гвожђем постали и ковачко насеље.⁵⁴ Као топоними у вези са ковачким занатом издвајају се називи настали као дериват од основа ковач, ковати, затим они у вези са местом ковачке радње, називи произашли из терминологије занимања, као и у вези са металима и металургијом.⁵⁵ Приликом разматрања ових топонима треба бити опрезан јер су неки од њих произашли из властитих имена, припадности неком Ковачу, са могућношћу да је у питању и ковач (*Ковачев лаз*), или су дати по особинама или елементима природне средине (*Ковачева бука*). Као топоними несигурног порекла могу се издвојити и они везани за назив *Гвозд (Гвоздац)*.⁵⁶

Група потекла од назива ковач, ковати бројна је скупина, која се углавном јавља као назив *мајсторског села* или трга, познатог по ковачкој радионици (Ковачи, Ковачево), па је име уједно било и реклама. Мајсторска села су била ослобођена разних намета у замену за привређивање и службу свом феудалном господару, а највештије занатлије, боље организоване и укључене у трговину, прелазила су из својих мајсторских села у подграђа градова. Према мишљењу П. Шимуновића, група назива повезана са занимањем у најширем смислу, настајала је или према језгру насеља, или су то били субурбани предели настали развојем тргова.⁵⁷ Међу селима познатим из извора, јављају се и: село Ковачи, поред Плана, које се спомиње и у писаним изворима 1426, као и истоимено село у Ибарском Колашину, где су се налазиле *ковачије* из повеље манастира Бањске, као и Коварие у поседу манастира Ждрело (Горњак). Надаље, на терену и у традицији забележена су међу осталима и: Ковачница (заселак Остатије, Студеница), Ковачка река (Глуха Вас, под Шаторицом/Копеолик), Кованчиште (село Јелакц), Ковачка река (Ковачи, Плана), Ковановачки поток (Ново Брдо), а у околини Краљева према карти и: Ковиоци ЈЗ од реке Расине и Ковиочка река притока Расине, као и Ковачка Мала ЈЗ од Слатине.⁵⁸

⁵⁴ *Nomina professionalia*, у: Šimunović 2009, 218; Simić 1975a, 79.

⁵⁵ Топоними у вези са ковачким занатом у писаним изворима забележени су у речнику Ђ. Даничића и у попису села од М. Пурковића, они познати са терана и карата у серијама: *Насеља и становништво* (СКА-САНУ 1902–), и у *Ономатолошким прилозима* (САНУ, од 1979), а велики број топонима у вези са гвожђем рекогницирао је и описао у својим радовима В. Симић. С обзиром на обимност ове грађе, у овом раду представљен је само мањи део. Simić 1975a,б,в; Даничић 1863, 459–460; Пурковић 1940, 64/14, 53/103, 108/58, 77/127.

⁵⁶ Трубачев, 700; Тошић 1996, 131. Видети н. 6.

⁵⁷ Г. Томовић 2003, 7. Šimunović 2009, 35.

⁵⁸ Simić 1975a, 78–79; Simić 1975b, 2, 7; Simić 1975в, 69; Фостиков 2007, 242–243; Фостиков (у штампи), Ковачево; Пурковић 1940, 53/103; Симић 1988, 111, 148, 151–152; *Ново Брдо* 2004, 24 (В. С. Јовановић).

Далеко разноврснија имена у вези ковачке радње, обраде или назива метала бољи су показатељ, како за рекогностицирање тако и за сам развој овог заната. Ипак ни њих није увек могуће ставити у хронолошки след, нити установити тачно време настанка, пошто су у питању заправо прилично распрострањени и стандардизовани називи. Као први се могу издвојити они везани за место ковачке радње, односно огњиште/ватру или ковачницу, где спадају *Вигањ*, *Вигњиште* и *Кузница*. Вигањ и вигњиште су прасловенске речи и означавале су ковачко огњиште, пећ, ватру ковача, и ковачницу као објекат. Треба, међутим, имати у виду да је неко место могло да понесе ово име и касније, након што су се Цигани населили на Балкан у другој половини 14. века. У складу са тим постоји мишљење и да је археолошки локалитет Вигњиште, са остацима ковачнице (у селу Тубравић, у близини манастира Грачанице, ЈЗ од Ваљева) понео име према циганском *виња*, *вигањ* за рупу као место огњишта. Наиме, према досадашњим археолошким истраживањима, ова радионица је била активна у периоду 15–17. века, и изгледа да се бавила углавном поправком и израдом неопходног оруђа за околно становништво.⁵⁹ Кузница је такође прасловенски термин (**kuznb/*kuznā/*kuznica*), одакле и топоним *Кузница*, и јавља се паралелно са називом Вигањ, у смислу ковачнице, односно места ковачке радње. Тако и Кузница код Приштине (у писаним изворима 1330. као Кузмино), код Пожаревца, где је и потврђена шљака, као и код потока Решковца, код села Ждрело у области Браничева, а у поседу манастира Ждрело, где су се некада виделе и зидине објекта званог Кузница.⁶⁰

У топонимији су присутна и имена изведена из назива механичке машине, *самокова*, који је најчешће присутан на обалама река, јер га је водена снага покретала. На бројним локалитетима под тим именом (*Самоков*, *Самоковска река*) рекогностицирана је шљака, а у појединим случајевима пронађени су и делови ове машине.⁶¹ Група топонима проистекла је из имена за фазу обраде руде и метала (*плавити*) или из мерне јединице за полуобрађену масу гвожђа (*надо*). Тако и *Надумци* (код Глухе Васи), чији назив сведочи да се прерађивачи сировог гвожђа такође одвајају у

⁵⁹ Soulis 1961, 141–165; Трубачев 2008, 703–704, о вигњу: 706–712; Пецикоза 2007, 193–201; Simić 1975a, 78,86; Симић 1988, 108–109, 148; Тошић, Трифуновић, Филипивић 1999–2000, 175–184.

⁶⁰ Трубачев 2008, 704, 713; Skok 1972, 172; Пурковић 1940, 108/58; Крстић 2006, 142 н. 77.

⁶¹ Забележен је и случај да се односи на планинску косу у близини Куршумлије. Simić 1975a, 78–79; Simić 1975b, 2, 8; Simić 1975b, 74; Симић 1988, 113, 117, 148.

посебну струку.⁶² Од имена метала индикативни су топоними проишли из назива за гвожђе (Гвожђани код Фојнице) и челик (*близна, близница* > Близна код Рудне Главе, а можда и на Руднику село Блазнава), а у везу са обрадом могу се довести и они који се односе на угаљ, нпр. *Угљари*).⁶³ У случају већих ковачких центара, често је случај и да се неколико топонима везаних за обраду гвожђа налази у непосредној близини, у складу са чињеницом да су пећи и вигњеви били чак и у истој просторији, а у непосредној близини налазила се и ковачница и/или ковачко огњиште.⁶⁴

На крају треба поменути и бројну групу топонима која не само да сведочи о обради гвожђа и челика већ и о високој диференцијацији у самом ковачком занату, а која припада терминологији оружарства. На територији средњовековне Србије се, између осталих, јављају и: Стреоци у околини Дечана, у Дреници и у околини Пирота, Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца, Тоболац, Тулари, Штитари, Штитарица, Брње, Забрње, Брњак, Штитарије (данас Штитар на јужној обали Скадарског језера), где су рађени штитови за Скадар. У Босни се овакви топоними најчешће налазе близу рудника гвожђа, а чести су: Копљари, Штитари, Копљевићи, Штитово. Интересантно је приметити да се некадашње Штитово код Фојнице изгледа касније поделило на два насеља, Остружницу и Плочаре, чији називи указују на производњу делова опреме за коње, оструге, односно мамузе и потковице.⁶⁵

* * *

Упркос великој оскудности писаних извора, овај рад је показао да попут других медијевистичких тема у српској историографији, и проучавање ковачког заната, његове организације, развоја и специјализације, просторног размештаја, статусног положаја ковача и читавог низа других питања, може и треба да буде разматрано на широкој, мултидисциплинарној и компаративној основи. На такав се начин дошло до нових сазнања не само о овим занатлијама и самом процесу рада већ посредно, и о свакодневном животу човека на овим просторима. У нашим даљим истраживањима наставићемо да сличном научном методологијом извршимо ревалуацију и других делатника (*laboratores*) у средњовековној Србији.

⁶² Simić 19756, 7; Исти 1981, 133–150.

⁶³ Mikolji 1969, 45; Лома 2000, 606–607; Симић 1988, 107–108; Петровић–Булић 2009, 50; вид. и нап. 31.

⁶⁴ В. Симић 1988, 241, 244; Тошић 2006, 143 н.9.

⁶⁵ Mikolji 1969, 45, Веселиновић 1995, 195; Божанић 2007, 16.

Скраћенице

- ЛССВ – Ђирковић, С. - Михалчић, Р. (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.
- Ново Брдо – В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић (2004): *Ново Брдо*, Београд.
- Опеке – Ристић, М. М. – Ђирковић, С. М. – Кораћ В. Р. (1989): *Опеке средњовековних манастира*, Београд.
- РМС – Матица Српска-Матица Хрватска (1990²): *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Београд.
- СРНГ 14 – составил Ф. П. Филин (1978): *Словарь русских народных говоров*, Выпуск 14 (Кобзарик-Корточки), Наука, Москва – Ленинград.
- СРА XI–XVII – подготовлен Института русского языка им. В. В. Виноградова – РАН (1970): *Словарь русского языка XI–XVII*, Выпуск 7 (К–Крагуярь), Наука, Москва.
- ССР – С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук (2002): *Старо српско рударство*, Вукова задужбина, Београд- Прометеј, Нови Сад.

Литература

- Antović, J. (1993): *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Kotor, katalog izložbe, bez numeracije.
- Bešlagić, Š. (2004): *Leksikon stećaka*, Sarajevo.
- Birelli, J. (1969): *Peasant Craftsmen in the Medieval Forest*, *The Agricultural History Review* 17, 91–107.
- Biringuccio, V. (1540): *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy*, Transl. and eds. by C. S. Smith – M. T. Gnudi, New York, 1990.
- Благојевић, М. (2004): *Закон светог Симеона и светог Саве*, у: исти, *Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 200–212.
- Благојевић, М. (2004): *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд.
- Благојевић, М. (2007): *Земљораднички закон-средњовековни рукопис*, САНУ, Београд.
- Bezić Božanić, N., (1999): *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split.
- Божанић, С. (2007): *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6, 11–17.
- Војанић, Д. (1974): *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd: Istorijski institut.
- Брмболић, М. (1987): *Оруђа XIII–XVII века у средњем Поморављу*, Параћин.
- Brozović Rončević, D. (2004): *What Do Names Tell Us About Our Former Occupations?* *Collegium Antropologicum* 28–1, Zagreb, 161–170.
- Веселиновић, А. (1995): *Држава српских деспота*, Београд.
- Vukanović, T. (1998): *Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII–XVII v.*, Bor.

- Вушковић, М. (2006): *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, Браничевски гласник 3–4, Пожаревац, 51–62.
- Geddes J. (1991): *Iron*, in: *English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products*, eds. J. Blair, N. Ramsay, Cambridge, 1991.
- Грковић М. (1981): *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози II, САНУ, Београд, 93–101.
- Даничић Ђ. (1863): *Рјечник из књижевних старина српских I*, Биоград 1863
- Динић М. (1934): *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, ГЛАС СКА 161, СКА, Београд, 57–97.
- Динић М. (1957): *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд.
- Динић М. Ј. (2003): *За историју рударства I*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ђирковић – В. Ђокић, Београд, Equilibrium, 455–553.
- Иванишевић В. (2001): *Новчарство средњовековне Србије*, Београд.
- Иванов В. В., Топоров В.Н. (1974): *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука.
- Ивић, П. – Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Јашовић, Г. М. (2010): *Топонимија села Угљара код Приштине*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 40, Косовска Митровица, 13–24.
- Каждан, А. П. (1960): *Деревня и город в Византии IX–X вв*, Москва.
- Ковачевић-Којић, Д. (2007): *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Историјски институт, Београд.
- Ковачевић, М. (1980): *Профана архитектура средњовековног Крушевца*. Резултати досадашњих истраживања, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд, 137–141
- Ковијанић Р., Стјепчевић И. (1957), *Културни живот старог Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. 1, Цетиње.
- Крстић, А. (2006): *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53, 123–144.
- Лома, А. (2000): *Перинтеграција ОБ->Б- као етимолошки проблем*, Јужнословенски филолог LVI, САНУ, Београд, 601–623.
- Лома, А. (2003): *Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена*, Зборник МС за славистику 63, Нови Сад, 133–48.
- Луčić, Ј. (1976-1977): *Prilog pitanju historijske geografije*, Historijski zbornik 29–30, 61–76.
- Луčić Ј. (1979): *Obrti i u sluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb
- Манојловић Николић, Р. (2010): *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад.
- Марковић, Б. (1985): *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, одељење друштвених наука 24, Београд.
- Miklosich, F. (1862–1865): *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae.
- Mikolji, V. (1969): *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica.
- Милинковић, М. (1996): *Нова археолошка истраживања комплекса св. Арханђела код Призрена*, Гласник САД 11, Београд, 208–224.
- Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд.

- Милутиновић, Б. (1991–1992): *Дубровчани у Трпчи до 1455. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XXI–XXII, 211–241.
- Минић, Д. – Вукадин О. – Ђорђевић С. (1975): *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина I, Краљево, 185–198.
- Минић, Д. – Вукадин, О. (2007): *Средњовековни Сталаћ*, Београд.
- Миљковић-Бојанић Е. (2004): *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд.
- Михаљчић, Р. (2006): *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, САНУ, Београд.
- Мишић, С. (2001): *Топономастика као извор за историјску географију (пример пљевалског краја)*, Гласник завичајног музеја Пљевља 2, 27–36.
- Мишић, С. – Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд.
- Мишић, С. (2006): *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја 5, 9–17, Пљевља.
- Мишић, С. (2007): *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Утопија:Београд.
- Мргић-Радојчић, Ј. (2002): *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд.
- Mrgić, J. (2010): *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, Београдски историски гласник 1, Филозофски факултет, Београд, 87–101.
- Мркобрад, Д. – Дурлић, П. Е.(1995): *Археолошка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10, 83–87.
- Ненадовић, С. М. (2003): *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд.
- Николић, М. (2008): *The Byzantine historiography on the state of Serbian despots*, ЗРВИ 45, 279–288.
- Новаковић, С. (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд.
- Новаковић, С. (1965): *Село*, Српска књижевна заједница, Београд.
- Петровић, В. – Булић Д. (2009): *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII, 43–62
- Пецикоза В. (2007): *Средњовековна ковачка радионица на локалитету Вигњиште у Грачаници*, Гласник САД 23, 193–201.
- Пурковић М. Ал.(1940): *Попис села у средње вековној Србији*, Скопље.
- Radvan L. (2010): *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*, transl. by Valentin Cirdei, Brill, Boston, Leiden.
- Радојковић, Б. (1953): *Уметничка обрада метала*, Музеј примењене уметности, Београд.
- Рибакoв, Б. А. (1948): *Ремесло Древней Руси*. Москва:АН СССР.
- Roller, D. (1951): *Dubrovački zanati u XV. I XVI. stoljeću*, Zagreb.
- Simić, V. (1975a): *Rударство гвожђа и Кopaоничкој области*, Rudarski glasnik 14-2, separat.
- Simić, V. (1975b): *Staro rudarstvo гвожђа Golije, Troglava, Ćeterna, Rogozne, Gluhe Vasi, i Kuršumlje*, Rudarski glasnik 14-3, separat.
- Simić, V. (1975в): *Rударство гвожђа и Podrinju, ibarskom Kolašinu, Metohiji, Drenici i novobrdskoj области*, Rudarski glasnik 14-4 (1975) separat.

- Симић, В. (1981): *Надо и плавити*, термини наше старе производње гвожђа, Ономатолошки прилози II, Београд, 143–150.
- Симић, В. (1988): *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд.
- Skok, P. (1972): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II*, Zagreb.
- Sraho F. (1913): *Turski rudarski zakoni*, GZM 1–2, 133–150; 151–194.
- Soulis, G. C. (1961): *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, 15 141–165.
- Толстој, С. М – Раденковић, Љ. (ур.) (2001): *Словенска митологија*. Енциклопедијски речник, Београд.
- Томовић Г. (2003): *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд, 7–17.
- Тошић, Г. (1996): *Средњовековне некрополе на западном Копанику*, Гласник САД 12, 131–141
- Тошић, Г. – Трифуновић, М. – Филипивић, М. (1999–2000): *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу*, Гласник САД 15–16, 175–184.
- Тошић, Г. – Тадић М. (2004): *Хиландарски монах Лазар – први српски часовничар*, Каленић Издавачка установа епархије шумадијске.
- Тошић, Ђ. (2006): *Уговор о закупу рударских постројења у мјесту Жеравице*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXVII, 141–149
- Тријић В. (2002–2003): *О сокалницима*, Прилози за КЈИФ, 68–69/1–4, 3–28.
- Трубачев, О. Н (2008): *Ремесленна терминологија в славјанских језицима, Труды по этимологии. Слово. Историја. Култура*, Москва, Том 3.
- Ђирковић, С. – Ђук, Р. – Веселиновић, А. (2006): *Србија у дубровачким тестаментима I*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXVII, 9–80.
- Фостиков, А. (2007): *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15. веку. Прилог проучавању занатства у средњовековној Србији*, у: Моравска Србија. Историја-култура-уметност, Крушевац: Историјски архив; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 231–248.
- Фостиков, А. (у штампи): *Извештај са историјско-географског рекогносцирања Пријепоља и околине*, Милешевски записи 9.
- Храбак, Б. (1990): *Занатлије на Косову 1389–1455*, Сеоски дани Сретена Вуковасављевића 13, 207–216.
- Џуњак, М. (1998): *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево.
- Џуњак, О. М. (2001): *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево.
- Цветковић Б. (2009): *Два средњовековна мача из Завичајног музеја у Јагодини*, Старинар 59, 237–246.
- 600-то годишњица часовника Лазара Хиландарца у Москви: Фонд Задужбина Светог манастира Хиландара.*
- http://www.hilandar.org/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=158
- Šimunović, P. (2009): *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb.
- Шиц, Ј. (1994): *Географска терминологија српскохрватског језика*. Са немачког превео А. Лома, Дечије новине, Вукова задужбина, Матица Српска: Горњи Милановац — Београд.

- Шкриванић, Г. А. (1957): *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Весник Војног музеја 4, 295–301.
- Шкриванић, Г. (1973): *Властелинство великог челника Радича*, ИЧ 20, Београд, 125–139.
- Whatling, S. (without date): *Chartres Cathedral - the Medieval Stained Glass*, Bay 37 – Typological Passion 01, 02, 03, The Corpus of Medieval Narrative Art – repository for photographs of medieval art. http://www.medievalart.org.uk/chartres/037_pages/Chartres_Bay037_key.htm
- Whitney E. (1990): *Paradise Restored: The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*, American Philosophical Society.

Aleksandra Fostikov

BLACKSMITH'S CRAFT IN MEDIEVAL SERBIA

Blacksmith is the hero in not only Slavic culture, but also in the world's oral tradition, the expert of secret knowledge, the wizard and a representative of God (God's blacksmith), being one of the oldest artisans who produces for the market. His name also is a synonym with the craftsman, a man of practiced and skilled craft, e.g. *faber* (Lat.), *der Schmied* (Germ.), *smith* (Engl). In the beginning, the term *kovač*, had obviously some connections with the production from wood and stone, but from the medieval time on, it gained the additional meaning, the maker from iron and steel. It also becomes synonymous with the farrier.

In the medieval world of iron, blacksmith was an important member of the community. He was the maker of all sorts of useful items, like tools or weapons and he had a role in changing the world of the technology. In medieval Serbia this craft was widely expanded, almost every village had one, and it was in the hands of the domestic people. They lived and worked: in villages (rulers, feudal or from monasteries), in towns, and in mining's settlements. The blacksmith worked in forge, by furnaces; he had special tools, and some of them, like hammer and anvil were also the symbols of his trade. His status was connected to his place of living, but in any case, he was privileged. During time, this craft was divided in many other subgroups, usually by sort of items he made. Even the mechanical clock makers were basically blacksmiths.

The signifiçance of the blacksmith reflects not only in the names and in surnames, but also on the toponyms, which titles are valuable source for research of this craft. They are almost all in some connection, like those derived from the title of profession (*kovač*, *kovati*), place of work (*viganj*, *kuznica*), mechanical device (*samokov*), or the names for the metalls he used (*blizna*). This paper is only a part of the study on medieval crafts, and we shall address it in detail in our forthcoming doctoral thesis.